

ACADEMIA ROMÂNĂ

**ȘCOALA DOCTORALĂ A INSTITUTULUI DE ISTORIE
„GEORGE BARIȚIU” DIN CLUJ-NAPOCA**

TEZĂ DE DOCTORAT

**Ilustrația incunabilelor germane din România.
Studiu de caz: bibliotecile din Cluj-Napoca**

R E Z U M A T

Conducător științific:

Cerc. șt. I dr. IOAN CHINDRIȘ

Doctorand: ZITA O.N. HAIUC

Cuprins

1. Introducere. Motivație / metodologie.....	1
2. Istorie, concepte și istoriografie privitoare la incunabule.....	7
A. Ce sunt incunabulele.	
B. Scurtă istorie a răspândirii tiparului.	
C. Cercetarea incunabulelor în Europa, în deosebi în spațiul de limbă germană.	
D. Cercetarea incunabulelor în România. Incunabulele ca valori bibliofile. Incunabulele în vechile biblioteci românești.	
E. Cercetarea incunabulelor în România; cataloage și analize de specialitate.	
3. Ilustrarea și decorarea cărții medievale între manuscrise și tipăritură.....	45
A. Epoca manuscriselor.	
B. Epoca incunabulelor.	
a) Forma grafică	
b) Gravura în lemn pe o singură foaie	
c) Școala germană de xilogravură și influența sa asupra ilustrației de carte	
d) Cărțile bloc	
e) Ilustrarea incunabulelor	
f) Ilustrarea manuscriselor în evul mediu din spațiul german.	
Evoluția istorică și artistică a picturii de carte :	
▪ perioada merovingiană	
▪ perioada carolingiană	
▪ perioada ottoniană	
▪ perioada romanică	
▪ perioada gotică	
▪ influențe umaniste	
g) Ilustrarea incunabulelor, în deosebi a celor de factură germană.	
4. Colecții de incunabule din Cluj.....	113

- **Biblioteca Academiei Române**
- **Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”**
- **Parohia Romano-Catolică „Sf. Mihail”**

5. Tipologia elementelor ilustrative și decorative din incunabilele germane ale colecțiilor clujene.....	123
6. Studii particulare, reprezentative pentru tipăriturile germane din sec. al XV-lea: Schadel și Thuroczy.....	149
7. Concluzii.....	190
8. Bibliografie.....	192
9. Lista ilustrațiilor.....	213
10. Catalogul imaginilor din incunabilele germane.....	216

Cuvinte cheie: ilustrație, incunabule, incunabule germane, ilustrație incunabule, secolul XV

Rezumat

Principala țintă științifică a cercetării de față este de a deschide o discuție istorico-artistică în jurul elementelor ilustrative, decorative, artistice care însoțesc și potențează mesajul unui text dintr-o carte tipărită *ante* 1500 prin identificarea limbajului artistic angajat în acest demers. O analiză exhaustivă a ilustrării incunabilelor de factură germană este desigur incompletă – nici nu a putut fi asumată de la bun început din motive de natură obiectivă – în lipsa unor anchete de anvergură în marile colecții de profil din România (Alba-Iulia și Sibiu, reunind aproape 1000 de incunabule) sau din străinătate. Se speră însă ca prin furnizarea unui „eșantion” simptomatic, să se stârneasce interesul pentru temă și pentru potențialul de cercetare al acesteia. Metodologic, fundamentale sunt instrumentele utilizate de către istoria artei: descrierea morfologică și comparatismul, elemente la care se face recurs în limitele specificate odată cu discutarea obiectivelor lucrării. Cercetarea de față – precum s-a specificat – s-a văzut confruntată cu două situații extreme: o absență quasi-totală a unei tradiții românești în domeniu și o afluență imposibil de stăvilă și controlat din partea istoriografiei occidentale (îndeosebi de expresie germană și engleză). Acest fapt are consecințe și asupra modul de redactare a referințelor: citările din bibliografia străină a fost gândite mai degrabă cumulativ, sintetic (pentru a putea fi selecționate și controlate judicios și pentru a nu intra în caruselul unor referiri nenumărate la aspecte particulare, ceea ce ar fi dus la o dificultate mare de parcurgere a textului), astfel de citări fiind cadrul observațiilor directe pe marginea cărților.

Ideea încercării de a realiza o cercetare doctorală potrivit temei enunțate în titlu își găsește începuturile în anii 2001-2004, în timpul implicării candidatei, alături de mai mulți colegi, în descrierea incunabilelor Bibliotecii Filialei clujene a Academiei Române, un efort conjugat menit să propună în cele din urmă un catalog modern al colecției de incunabule din aceeași bibliotecă. Elementele decorative ale primelor tipărituri, indiferent de originea și proveniența acestora, captează instantaneu atenția oricărui cercetător avizat sau a privitorului amator de carte veche, mai ales dacă avem în vedere exemplare spectaculoase, faimoase tocmai pentru zeci și sute de ilustrații ori elemente decorative. Un impact estetic deosebit îl au

însă și detaliile discrete, precum inițialele executate manual, letrinele redactate mecanic, potrivit unor șabloane gravate pe suport dur, prezențe subtile propuse de către tipograf sau

librar unui public aflat în a doua jumătate a secolului al XV-lea (și chiar imediat după 1500, când incunabilele erau încă obiectului unui negoț uzual, care încă nu pătrunsesse în sfera anticariatului).

În prezent, istorici de artă, bibliologi, istorici ai culturii, ai vieții economice și sociale a evului mediu târziu și ai debuturilor modernității europene discută din perspective ingenioase asemănările și deosebirile dintre ilustrarea-decorarea manuscriselor, respectiv a primelor tipărituri, impactul tehnic, dar economic, social, educațional al prefacerilor popuse de noi soluții de amplificare estetică a valorii cărții, devenite treptat, din veacul al XV-lea (dar în mod accelerat după 1450), un bun comun, un produs accesibil, un argument fundamental al „democratizării” educației literate, creatorul bibliotecii în înțeles modern. Prin intermediul ilustrării de carte ajung să se exprime artistic nume mari ale generației din jurul anului 1500, precum Martin Schongauer († 1491), Antonio Pollaiuolo († 1498), Andrea Mantegna (†1506), Hans Holbein cel Bătrân († 1524), Albrecht Dürer († 1528), Lucas Hugensz van Leyden († 1531), Lucas Cranach cel Bătrân († 1553) și mulți alții. Astfel, opere artistice de cea mai mare valoare fac trecerea dinspre aria exclusivistă a patronajului elevat spre cadre sociale largi, ilustrațiile realizate prin gravură în lemn sau metal devenind surse de inspirație uzuală pentru artiștii provinciali însărcinați cu mici comenzi private sau ale comunităților. Ilustrația cărții a contribuit semnificativ, prin urmare, la propagarea rapidă a modelelor și astfel la constituirea unui limbaj artistic interconectat, mai uniform.

Desigur, astfel de evoluții morfologice, istorico-artistice, respectiv social-economice,

extrem de bogate în semnificații, pot fi surprinse trunchiat și într-o mică măsură pe baza materialului românesc, îndeosebi pe baza celui din Cluj-Napoca, fapt relevat și de concluziile cercetării propuse acum.

Aspecte terminologice

Termenul de „ilustrare”, un element-cheie în contextul cercetării propuse, are un sens larg, care acoperă nu doar accepțiunea proximală, cea de imagine descriptivă de tip tablou sau portret, atașată semnificației unui complex textual mai mult sau mai puțin elaborat. Se face referire prin intermediul său deopotrivă și la orice detaliu decorativ care are drept rol evidențierea dimensiunii estetice a unei cărți, în situația de față.

Prin „german” se are în vedere locul de obârșie, oficina care a produs un volum

înainte de 1500. Arealul politic vizat corespunde teritoriului circumscris Imperiului Romano- German, incluzând localități aflate acum în afara teritoriile pe care le percepem în mod obișnuit ca fiind germane (de pildă, Strasbourg). În afara imperiului, însă în deplină legătură cu dinamica ideilor Renașterii din teritoriile germane – și prin urmare inclusă în cercetarea de față – sunt teritoriile Confederației helvetică (de pildă, Basel). Deși strâns legate în momentul fondării de experiența germană (Subiaco-Roma, de pildă), officinile italiene au fost lăsate la o parte, la fel și cele din regiunea de nord a Țărilor de Jos, aflate sub tutela politică a Habsburgilor. Identificarea elementelor ilustrative germane în astfel de situații este posibilă, însă dificilă și depășește cadrele obiectivelor propuse.

Cercetarea incunabilelor în România; cataloage și analize de specialitate.

În România pot fi identificate două faze distincte, dar în aceeași măsură întrepătrunse, ale efortului științific dedicat studierii tipăriturilor din secolul al XV-lea. O primă etapă, cea mai importantă, aflată încă în plin proces de definitivare, este de catalogare. Cea de-a doua direcție de cercetare vizează studierea particulară a informației furnizate de anumite tipărituri sau grupuri tematice de tipărituri, această direcție încercând să realizeze și o istorie amănunțită a colecțiilor, luate fiecare în parte.

Dintre inițiatorii cercetării științifice a incunabilelor pe teritoriul de azi al României trebuie amintiți Friedrich Müller și Lorenz Seivert (pentru biblioteca Brukenthal), Elemer Varju (Batthyaneum), Constantin I. Karadja (1889-1950), pentru întregul teritoriu al României, în perioada interbelică și imediat după al doilea război mondial.

Cercetările din ultima jumătate de secol s-au concentrat fie pe realizarea sau îmbunătățirea cataloagelor mai vechi, așa cum este cazul Veturiei Jugăreanu de la Sibiu, fie au abordat teme speciale precum analiza unui anume tip de ediții tipărite aflate în țară sau doar

în anumite părți ale acesteia.

În România nu se cunoaște numărul exact al incunabilelor, și aceasta întrucât în unicul catalog al acestora au fost cuprinse doar cele existente în colecțiile bibliotecilor publice și ale muzeelor. Pe măsură ce se vor lua în evidență și colecțiile de incunabile din sistemul arhivelor statului, sistemul cultelor și din colecțiile particulare care vor dori să-și comunice fondurile, datele, se va putea oferi un tablou cât de cât complet al situației

incunabilelor din țară. *Catalogul colectiv al incunabilelor din România*, proiect demarat din anii 60 ai secolului trecut, odată publicat, va deveni „cartea de vizită” a cercetării românești în domeniu. Spre deosebire de cataloagele de colecție, catalogul colectiv, semnalând numai datele care individualizează ediția, are rolul de a evidenția elemente precum numărul incunabilelor din România luate în evidență până la data accesării catalogului; autori/titluri/ediții care alcătuiesc colecția națională de incunabile; numărul de exemplare din fiecare lucrare și localizarea fiecărui exemplar; colecțiile de incunabile din România, luate în evidență până la data accesării catalogului.

Colecții de incunabile din Cluj

O privire generală asupra fondului de incunabile din cele trei biblioteci clujene asupra cărora s-a oprit cercetarea de față, Biblioteca Parohiei Romano-Catolice „Sf. Mihail”, Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” și Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, edifică afirmația anterioară: Biblioteca Parohiei „Sf. Mihail” deține 3 incunabile de proveniență germană, 2 incunabile tipărite în Basel și unul din Nürnberg; BCU deține un total de 84 de incunabile, 41 dintre ele provenind din spațiul german, distribuite astfel: din Nürnberg 13 exemplare, din Strasbourg tot 13, din Basel 5, din Augsburg 4, din Köln și Ingolstadt câte 2, din Brno/ Brünn și Reutlingen câte 1; în cazul Bibliotecii Academiei, filiala clujeană deține, din 177 de incunabile, 71 dintre ele fiind tipărite în orașe germane: în Nürnberg 25, Strasbourg 17, Basel 11, Leipzig 6, în Augsburg 4, în Köln 2, în Brno/ Brünn, Memmingen, Speyer, Heidelberg, Passau și Hagenau câte 1.

Dintre cele 13 incunabile aflate în colecția Parohiei Romano-Catolică „Sfântul Mihail” din Cluj-Napoca, majoritatea au un conținut religios; totuși, atrage atenția în mod deosebit un incunabil tipărit în anul 1497 la Veneția, care cuprinde două lucrări ale medicului italian contemporan Bartolomeo Montagnana, respectiv: „*Consilia medica*”, 2.VIII.1497 și

„*Antidotarium*”. Important pentru istoria medicinei, valoarea acestui incunabil este deosebită și pentru că este singura lucrare a acestui autor aflată într-o colecție din România. Majoritatea incunabilelor din colecția parohiei Romano-Catolice „Sf. Mihail” provin de la Veneția sau Basel: Johannes Gerson, *Opera*, Basel, Nikolaus Kessler, 1489 și Thomas de Aquino, *Catena aurea super quattuor evangelistas*, [Basel], [Michael Wenssler], 1476. Singurul incunabil de proveniență central-germană al colecției, însă, este o ediție din 1495 a

„*Epistolelor*” lui Hieronymus, tipărită de Anton Koberger la Nürnberg.

O descriere sumară a incunabilelor aflate la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj- Napoca ilustrează valoarea fondului. „*Legenda aurea*” scrisă de dominicanul Jacob de Voragine, apărută în 1476 la Lyon, este una dintre piesele de rezistență ale fondului.

„*Biblia latină*” tipărită la Nürnberg în 1478, în atelierul lui Anthonius Koberger, cu adăugirile lui Menardus, cu letrine executate artistic, doua tratate de teologie „*De civitas Dei*” ale Sfântului Augustin apărute la Basel și Veneția, „*Compilatio decretalium*” al Papei Grigore IX, imprimată în 1482, precum și „*Das Buch der Chroniken*” a lui Hartmann Schebel, din 1493, apărută la Nürnberg, sunt alte piese importante din colecția de incunabile a BCU. Lor li se adaugă „*Catholicon*”-ul lui Johannes de Balbus, editat de Anthonius Koberger în anul 1486, „*De consolatione philosophiae*” a lui Boethius, ediția tipărită la Nürnberg de Anton Koberger, în anul 1486, „*Epistolae Marsilii Ficinii Florentinii*”, creat în anul 1497 de același tipograf, două compilații de decrete ale Papei Grigore al IX-lea (tip. Koberger, 1482 și 1493), „*Vitae pontificum*” a lui Bartolomeo Platina, „*Fasciculus temporum*” a lui Werner Rolewinck, tipărită la Strasbourg în 1490. Unul dintre cele mai importante incunabile aflate în colecțiile de la Cluj-Napoca este cel în care, sub titlul „*Modus legendi abbreviaturas in utroque iure*”, se află coligate mai multe lucrări de drept aparținând unor autori diverși din secolele XII-XIV. Astfel, avem lucrările „*Processus judicarius*” și „*Tractatus Praesumptionum*” scrise de Johannes Auerbach (sec. XIV-XV); „*Summa qualiter notarii...Debent officium exercere*” și „*Tractatus notariatus*” de Dominic de Visentina (sec. XV); „*Defensorium iuris*” de Johannes Monachus; „*Tractatus praescriptionum*” de Dinus de Mugello; „*Tractatus exceptionum*”, scris de Innocențiu al IV-lea, papă între anii 1243-1254; tratatul „*De arbitris et arbitratoribus*” al lui Jacobus Petrus de Montipessulana (sec. al XIV-lea); „*Differentiae legum et canonum*” de Galnanus de Bononiae și „*De tabellionibus*” de Bartolus de Saxoferrato care completează această culegere de drept civil din secolul al XV-lea. Incunabilul a fost tipărit la Strasbourg de Georg Husner în anul 1494; culoarea tiparului este neagră, la 52 de rânduri pe pagină, incunabilul având 125 de file.

Colecția de incunabile a Bibliotecii Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, alcătuită din 135 de volume, a fost constituită prin înglobarea majorității fondurilor unor colecții clujene anterior constituite, precum: Fondul Colegiului Romano-Catolic, de la care provin 81 de volume; Fondul Colegiului Reformat din Cluj, 16 volume; Biblioteca Colegiului Unitarian, 14 volume. Restul de 24 de incunabile provin din surse diverse,

dintre care amintim Muzeul Ardelean și cele șapte incunabule care au făcut parte din colecția de la Blaj a filologului român Timotei Cipariu (1805-1887); dintre acestea, cinci ediții sunt unicate, la nivel național. Între autorii Alți autori prezenți în colecțiile Bibliotecii Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca sunt: Herodot – cu o ediție a „*Istoriilor*” tipărită de Christophor de Pensis în 1494 – Nicolaus de Ausmo, Nicolaus de Lyra, Seneca, Paulus Orosius, Plinius cel Bătrân, Thoma d’Aquino, Sfântul Ieronim, Papa Grigore I, Appianus. Exemplare al Bibliei tipărite de Anton Koberger în anii 1477 și 1478 se găsesc, de asemenea, în această Bibliotecă.

Tipologia elementelor ilustrative și decorative din incunabulele colecțiilor clujene

Capitolul conține descrierea “tehnică” a ilustrațiilor incunabulelor germane existente în Cluj, accentul fiind pus pe metoda de imprimare, pe modalitatea de obținere a matrițelor pentru xilogravură și pe tehnicile de ornamentare a frontispiciilor, chenarelor, letrinelor și vinițelor. S-a apelat la reproducerea surselor, încercându-se surprinderea în detaliu a asemănarilor și deosebirilor în ilustrarea diferitelor ediții ale aceleiași lucrări, originalitatea gravurilor sau “împrumuturile” făcute de ilustratori.

Studii particulare: Schadel și Thuroczy

Chronica Hungarorum scrisă în 1486-1487 de János Thuróczi / Johannes Thuróczy (c.

1435-1488/89) a fost tipărită în 1488 în Brünn / Brno și din nou în același an în Augsburg. Editorul ediției din Augsburg a dedicat lucrarea regelui Matia și folosit vopsea de aur pentru decorarea acestui exemplar de lux tipărit pe pergament. Astăzi, această ediție reprezintă prima carte cunoscută tipărită cu vopsea de aur. Aceeași vopsea a fost folosită pentru a colora pictura unei scene din legenda Sfântului Ladislau. Volumul conține, de asemenea, numeroase gravuri colorate manual a regilor maghiari și scene de luptă.

Ediția din Brünn/Brno a *Chronica Hungarorum* a fost tipărită de către Konrad Stahel și Matthias Preinlein la 20 martie 1488. Exemplarul păstrat la Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca (Inc. 108) provine din Biblioteca Colegiului unitarian din Cluj, după cum o arată însemnarea de pe f. 2r (sec. XVIII): *Ecclesiae Univ(ersitatis) Cla(udiopoli)*; în volum mai apar note marginale în limba latină (sec. XVI) și la f. 168r-v însemnări în limbile maghiară și latină (sec. XVI). Legătura este contemporană, deteriorată:

se păstrează doar tăblia posterioară de lemn, învelită în piele decorată la rece cu motive geometrice și florale; cotor deteriorat cu trei nervuri. Aspectul grafic se prezintă astfel: tipar negru, text f. 3r: 239x143, 36 rânduri; spații pentru inițiale; xilogravuri colorate cu roșu, galben și verde; f. 168v, albă. Dintre cele 168 de file, lipsesc ff. 1 și 124.

Inc. 99 din Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, provenind din colecția Bibliotecii Colegiului unitarian din Cluj, prezintă un aspect grafic cu tipar negru pe o coloană, text f. 6r: 172x118, 38 rânduri, inițiale xilogravate, ornamentate cu motive florale; numeroase xilogravuri cu portrete de regi ai Ungariei, însemne heraldice, imagini de luptă etc. necolorate; f. 173v: marca tipografică; ff. 154v și 157r sunt albe. Numeroase însemnări marginale (sec. XVI), în latină și maghiară, dar și însemnări cu caracter istoric (de ex. f. 161r: *natus est filius Joannis regis Hungarie, Bude anno 1540. Mortuus est Joannes rex in Zassebes, anno eodem anno 1540;* etc.) apar în cuprinsul acestei ediții păstrate la Cluj-Napoca. Numeroase pagini sunt însă lipsa: ff. 1-5 (înlocuite cu 8 file manuscrise, moderne), 83, 90, 102, 103, 140, 141, 146-151, 155, 156, 164, 174. O importanță deosebită o are epistola *Carmen miserabile* scrisă de Rogerius, izvorul cel mai important despre năvălirea tătarilor din anul 1241, inclus ca anexă la cronica lui Thuróczy.

La nivelul ilustrației, diferențele dintre cele două ediții sunt foarte ușor de depistat, exemplele cele mai elocvente fiind reprezentările personajului intitulat *Secundus Capitaneus Sobolch*, sau cele ale Sf. Ștefan, regele Ungariei.

Concluzii

Elementele decorative întâlnite în tipăriturile timpurii nu relevă doar o evoluție în sensul unei ieșiri din sfera patronajului artistic exclusivist, aristocratic, al migrării unor opere înspre receptori sociali mai diverși. În deceniile coexistenței (chiar a concurenței) dintre copierea-decorarea manuscrisă și multiplicarea-decorarea prin tipar (cu aproximație foarte laxă, 1475-1525), cartea produsă în mod unicat, manuscris, se orientează spre piața produselor de lux, spre sfera de interes a celor ce căutau în continuare produsul greu accesibil. În epoca amintită se înregistrează apogeul picturii flamande de carte, de pildă. Un fenomen cu totul similar se petrece și în ceea ce privește cartea tipărită, în felul următor: lucrarea tipărită era achiziționată în mod uzual sub formă de caite, nelegate, cu spații desemnate decorării necompletate. Noul proprietar își poate pune astfel amprenta în mod individual asupra exemplarului propriu, îndeosebi în funcție de destinația cărții. Un volum care intră în patrimoniul unei instituții bisericești sau a uneia cu profil educațional (școală elementară,

studium generale, universitate laică) va avea parte de o legătură simplă (de tip gotic, monastic, de cele mai multe ori), cu inițiale executate simplu, de tip lombarde, în culori alternante (albastru-roșu, de cele mai multe ori). O carte cu destinație eminent pragmatice, aflată în uz privat, poate de multe ori să fie protejată în cel mai ieftin mod, cu foi de pergament reciclate de la manuscrise ieșite din uz, iar locurile „custode” ale inițialelor vor rămâne pentru totdeauna goale, în lipsa fondurilor necesare intervenției unui decorator, *rubricator*. La polul opus, acolo unde nevoia a reprezentare a proprietarului cărților devine prevalentă, individualitatea artistică a fiecărui volum tipărit este amplificată în orice mod posibil, pornind

aproape de fiecare dată cu blazonul deținătorului. Fenomenul ilustrării-decorării de carte în epoca incunabilelor cunoaște și o a treia cale de exprimare, cea a produsului complet, comercializat în formă finită, după modelul antreprenorial-capitalist propus cu succes de către Anton Koberger (naș de botez al lui Albrecht Dürer), care vinde până la 1500 circa 250 de ediții tipărite, cu legătură și soluții ilustrativ-decorative uniforme și standardizate.

Ilustrația incunabilelor de proveniență germană păstrate în colecțiile bibliotecilor din Cluj-Napoca nu se deosebește, ca număr și conținut al imaginilor, de edițiile păstrate în alte colecții la nivelul execuției tehnice; se observă însă o diferență majoră la nivelul decorului artistic, respectiv al colorării și ornamentării cu foiță de aur a planșelor xilogravate, chenarelor, vinițelor și letrinelor. Este evident faptul că incunabilele au fost cumpărate, în marea lor parte, necolorate, pentru ca mai târziu, mâini contemporane sau ulterioare, de secol al XVI-lea, să înceapă și (nu întotdeauna) să ducă la capăt migăloasa muncă a ornamentării coloristice a gravurilor tipărite. *Liber chronicarum* păstrat la Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, de exemplu, are doar jumătate dintre xilogravuri colorate, multe dintre acestea fiind doar parțial nuanțate cu galben. Ediția din Nürnberg a „*Revelationes*” Sf. Brigita, editată de Florian Waldauf, tipograf Anton Koberger, 21.IX.1500, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Inc. 138 cuprinde optsprezece pagini de gravuri, nici una dintre ele însă nu este colorată; aceeași este situația ediției lui Albumasar, *Flores astrologiae*, Augsburg, tipărit de Erhard Ratdolt, [18.XI] 1488, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Inc. 92f.

Nivelul ilustrativ-decorativ al întregii colecții clujene de incunabile provenite din mediul german este unul mediu care reflectă un cadru de utilizare pragmatică, fără amprenta exclusivistă a ambianței nobiliare/princiare de patronaj artistic. Colorarea

xilogravurilor în secolul al XV-lea cuprinde o serie de tehnici diferite. Aplicarea de straturi unice de lacuri sau pigmenți transparente, fie cu mâna liberă sau cu un șablon putea fi realizată rapid și ieftin. Existau și abordări mai elaborate pentru a imprima pigmentul colorat, inclusiv utilizarea de lacuri și metale prețioase, în care alegerea materialelor, precum și a unor aplicații tehnice au fost cu siguranță determinate de preț. Dintre incunabulele aflate în colecțiile clujene doar câteva sunt amplu decorate coloristic: Rodericus Zamorensis, *Der Spiegel des Menschlichen Lebens*, [Augsburg], [Günther Zainer], [cca 1475-1478], Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Inc. 80 sau [*Corpus iuris civilis*]. *Codex Iustinianus*, Ed. Andreas Rommel, Nürnberg, Andreas Frisner et Johann Sensenschmidt, 24. Jun. 1475, Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Inc. 1; Hartmann Schedel, *Liber chronicarum*, Nürnberg, Anton Koberger, 1493, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Inc. 7 (colorat parțial).

Se speră ca prin efortul prilejuit de cercetarea doctorală tocmai încheiată să fi fost realizat țelul principal asumat de la bun început: delimitarea și, în măsura posibilităților de documentare aflate la dispoziție, contextualizarea comparativă a limbajului decorativ-ilustrativ prin care cartea tipărită *ante* 1500 comunica (și comunică în continuare) cu receptorii săi, oferind într-un registru istorico-artistic informații de factură culturală, economică și socială.

Bibliografie selectivă

Cataloage generale

- Copinger, W.A. *Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum or collections towards a new edition of that work. In two parts. The first containing nearly 7000 corrections of and additions to the collations of works described or mentioned by Hain: The second, a list with numerous collations and bibliographical particulars of nearly 6000 volumes printed in the fifteenth-century, not referred to by Hain. P I-II (vol. I-II) With addenda to pars I and II.* And Index by Konrad Burger. Milano, Görlich, 1950.
- *Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Band. I-X (Lief.1).* Leipzig-Stuttgart-Berlin, Hiersemann-Akademie Verlag, 1925-1992.
- Hain, Ludovicus. *Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. Typis expressi ordine alphabetico vel simpliciter enumerantur vel adcuratius recensentur.* Vol. I-II (4P.) Milano, Görlich, 1948.

Cataloage ale colecțiilor din România

- Bacâru, Livia. *Catalogul incunabilelor.* București, Biblioteca Academiei Române, 1970 (multigrafiat).
- Bodinger, M. *Catalogul cărții rare și prețioase.* Vol. I. Iași, Biblioteca Centrală Universitară „M. Eminescu“, 1974.
- *Catalogul incunabilelor din biblioteca Teleki-Bolyai. Catalogus incunabulorum bibliothecae Teleki-Bolyai.* Târgu-Mureș, 1971.
- Ionuțaș, Cătălin. *Colecția de incunabile a Bibliotecii Județene Arad.* În: *Ziridava* VI, Arad, 1976, p. 473-482.
- Jugăreanu, Veturia, *Catalogul colecției de incunabile.* Sibiu [Biblioteca Muzeului Brukenthal], 1969.
- Karadja, Constantin. *Lista incunabilelor din România.* I. Alfabetic. II. Bibliotecii (fotocopie după manuscrisul dactilografiat trimis de autor, 1937, redacției *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* de la Berlin).
- Kulcsár, Petrus. *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae.* Szeged, 1965.

- Mosora, Elena și Hanga, Doina. *Catalogul incunabilelor*. Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1979 [Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca].
- Schatz, Elena-Maria. *Catalogul colecției de incunabile. Biblioteca Națională a României*. București, 1995.

Lucrări generale

- ***, *Bibliografia de referință a cărții vechi (manuscrisă și tipărită)*, București, CIMEC, 1999.
- ***, *Blockbücher des Mittelalters, Bilderfolgen als Lektüre*, Editat de Gutenberg-Gesellschaft und Gutenberg-Museum, Mainz: von Zabern, 1991.
- ***, *L'autorité de l'écrit au Moyen Âge (Orient-Occident). XXXIXe Congrès de la SHMESP (Le Caire, 30 avril-5 mai 2008)*, Ouvrage publié avec le concours du Conseil scientifique de l'université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, Publications de la Sorbonne, 2009.
- ***, *Segno e Testo, International Journal of Manuscripts and Text Transmission*, Brepols, Turnhout, 2/2004.
- ***, *Valori bibliofile în colecția de carte rară a Bibliotecii „A.D.Xenopol”*, Arad, 2005.
- Albert Flocon, *Universul cărților*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1976.
- Albert Labarre, *Istoria cărții*, Iași, Institutul European, 2001.
- Bartlett, Kenneth R., McGlynn, Margaret (eds.) *Humanism and the Northern Renaissance*, Canadian Scholars' Press, 2000.
- Bischoff, Bernhard et al., *Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle*, Paris 1954.
- Bischoff, Bernhard, *Kalligraphie in Bayern. Achten bis zwölftes Jahrhundert*, Wiesbaden, 1981.
- Bland, David, *A history of book illustration*, Faber & Faber, London, 1958.
- Boeselager, Elke von, *Schriftkunde. Basiswissen*, Hannover, Verlag Hahnsche Buchhandlung, 2004.
- Brown, Michelle P., *A Guide to Western Historical Scripts from Antiquity to 1600*, University of Toronto Press, 1993.
- Buluță, Gheorghe și Petrescu, Victor, *Centenar Dan Simionescu/ Antologie, prefață, tabel cronologic, bibliografie selectivă și note de Gheorghe Buluță și Victor Petrescu*, Ed. Bibliotheca, Târgoviște, 2002.
- Buluță, Gheorghe, *Scurtă istorie a bibliotecilor din Romania*, București, 2000.

- Bünz, Enno (ed.), *Bücher, Drucker, Bibliotheken in Mitteleuropa. Neue Forschungen zur Kommunikations- und Mediengeschichte um 1500*, Leipziger Universitätsverlag GMBH, 2006.
- Burch, R. M. , *Colour printing and colour printers*, Edinburgh, Ed. Garland, 1983.
- Cartianu, Virginia, *Miniatura germană*, Ed. Meridiane, București, 1982.
- Corbu, George, Mătușoiu, Constantin, Dinu, Mihaela Hélène, *Istoria bibliotecilor din România: studii și cercetări* 2 vol., București Ed. Bibliotecii Pedagogice Naționale "I. C. Petrescu", 2003.
- Corsten, Severin, *Buchdruck des 15. und 16. Jahrhundert*. München, 1987.
- Costas, Benito Rial (ed.), *Print Culture and Peripheries in Early Modern Europe*, Ed. Brill, Leiden-Boston, 2013.
- Crous, Ernst, Kirchner, Joachim, *Die gotischen Schriftarten*, Leipzig 1928, ND Braunschweig, 1970.
- Csapodi, Csaba, Csapodi Gárdonyi, Kára, *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és Nyomtatott Könyvek Magyarországon 1526 Előtt*, Fönnmaradt Kötetek: 1. A-J, Budapest, 1988.
- De Simone, Daniel (ed.), *Seven Perspectives on the Woodcut: Presentations from A Heavenly Craft. Symposium and Exhibition*, Washington, D.C., Library of Congress, 2008.
- De Simone, Daniel, Armstrong, Lilian, Laube, Daniela, *A Heavenly Craft: The Woodcut in Early Printed Books, Illustrated Books Purchased by Lessing J. Rosenwald at the Sale of the Library of Hardcover – November 18, 2004*, New York, George Braziller, in association with The Library of Congress, 2004.
- Derolez, Albert, *Les catalogues de bibliothèques (=Typologie des sources du moyen âge occidental 31)*, Turnhout 1979.
- Diana Childress, *Johannes Gutenberg and the Printing Press*, Twenty-First Century Books, 2008.
- Dicke, Gerd, Grubmüller, Klaus (eds.), *Die Gleichzeitigkeit von Handschrift und Buchdruck*, Wiesbaden, Ed. Harrassowitz, 2003.
- Dima-Drăgan, Corneliu, *Biblioteci umaniste românești: Istoric. Semnificații. Organizare*, București, 1974.
- Edward Gordon Duff, *Early printed books*, London, K. Paul, Trench, Trübner & Co., 1893.
- Erich, Agnes Terezia, *Istoria cărții și a tiparului de la începuturi până la apariția marilor edituri comerciale*, Târgoviște, Ed. Bibliotheca, 2006.

- Fleischmann, Isa, *Metallschnitt und Teigdruck, Technik und Entstehung zur Zeit des frühen Buchdrucks*, Mainz, Ed. P. von Zabern, 1998.
-
- Funke, Fritz, *Buchkunde. Ein Überblick über die Geschichte des Buch- und Schriftwesens*, München, Ed. Pullach 1969.
- Gaur, Albertine, *Literacy and the Politics of Writing*, Intellect Books, 2005.
- Geck, Elisabeth, *Gutenberg și arta tiparului*, București, Ed. Meridiane, 1979.
- Geldner, Ferdinand, *Inkunabelkunde, eine Einführung in die Welt des frühesten Buchdrucks*, Wiesbaden, Ed. Reichert, 1978.
- Gerulaitis, Leonardas Vytautas, *Printing and Publishing in Fifteenth Century Venice*, Vol. 1, American Library Association, 1976.
- Gheorghe Buluță, *Civilizația bibliotecii*, București: Ed. Enciclopedică, 1998.
- Griep, Hans-Joachim, *Geschichte des Lesens. Von den Anfängen bis Gutenberg*, Primus Verlag, 2005.
- Haebler, Konrad, *Handbuch der Inkunabelkunde*, Leipzig, Hiersemann, 1925.
- Hamel, Christopher De, *A History of Illuminated Manuscript* Phaidon Press, 1997.
- Harbison, Craig, *The Art of the Northern Renaissance*, Laurence King Publishing, 2012.
- Heinemeyer, Walter, *Studien zur Geschichte der gotischen Urkundenschrift*, Böhlau Verlag, Köln Wien, 1982.
- Hellinga, Lotte, Hartel, Helmar (eds.) *Buch und Text im 15. Jahrhundert. Book and text in the fifteenth century: Arbeitsgesprach in der Herzog August Bibliothek Wolfenbützel vom 1. bis 3. März 1978*, Hamburg, Hauswedell, 1981.
- Hind, Arthur M., *A history of engraving et etching, from the 15th century to the year 1914*, New York, Ed. Dover, 1963.
- Hind, Arthur M., *An introduction to a history of woodcut with a detailed survey of work done in the fifteenth century*, New York, Ed. Dover, 1963.
- Hind, Arthur M., *Early Italian engraving, a critical catalogue with complete reproduction of all the prints*, Nendeln, Ed. Kraus, 1978.
- Horst, Kunze, *Geschichte der buchillustration in Deutschland das 15. Jahrhundert*, Insel-Verlag, Leipzig, 1975.
- Ivins, William, *Prints and visual communication*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1953.

- Janzin, Marion, Güntner, Joachim, *Das Buch vom Buch: 5000 Jahre Buchgeschichte*, Schlütersche, 2007
- Landau, David, Parshall, Peter, *The Renaissance Print 1470-1550*, Yale University Press, 1994.
- Lehrs, Max, *Geschichte und kritischer Katalog des deutschen, niederländischen und französischen Kupferstichs im XV. Jahrhunderts*, Nendeln, Ed. Kraus, 1969.
- Lombardi, Giuseppe, Nebbiai Dalla Guarda, Donatella (eds.), *Libri, lettorie biblioteche dell'italia medievale (secoli IX-XV) fonti, testi, utilizzazione del libro. Atti della Tavola rotonda italo-francese (Roma 7-8 marzo 1997)*, Roma, 2000.
- Mariken Teeuwen, *The Vocabulary of Intellectual Life in the Middle Ages*, Brepols Publishers, 2003, vol. X.
- Mazal, Otto, *Buchkunst der Gotik*, Graz, 1975.
- Mazal, Otto, *Einbandkunde. Die Geschichte des Bucheinbandes, (=Elemente des Buch- Und Bibliothekswesens, Herausgegeben von Günter Gattermann und Richard Landwehrmeyer. Band 16. Einbandkunde)*, Dr. Ludwig Reichert Verlag Wiesbaden, 1997.
- Mătușoiu, Constantin, Dinu, Mihaela Hélène, *Istoria bibliotecilor din România în legi și documente: 1945-2000*, Ed. Ex Pontu, 2001.
- Meggs, Philip B., Purvis, Alston W., *History of Graphic Design*, Hoboken, N.J: Wiley, 2006.
- Meier, Christel, *Pragmatische Dimensionen mittelalterlicher Schriftkultur (Akten des Internationalen Kolloquiums 26. - 29. Mai 1999)*, München, 2002.
- Mureșanu, Camil, *Istoria scrierii, a cărții și a tiparului*, Cluj-Napoca, 1995.
- Neddermeyer, Uwe, *Von der Handschrift zum gedruckten Buch. Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit Quantitative und qualitative Aspekte*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1998.
- Olteanu, Virgil, *Din istoria și arta cărții. Lexicon*, Ed. Enciclopedică, București, 1992.
- Ornato, Ezio, *La face cachée du livre médiéval*, Viella, 1997.
- Oțetea, Andrei, *Renașterea și Reforma*, Editura Fundația Regală pentru Literatură și Artă, București, 1941.
- Papahagi, Adrian, Papahagi, Cristiana, Dincă, Adinel, *Vocabularul cărții manuscrise*, București, Ed. Academiei Române, 2013.
- Pächt, Otto, *Buchmalerei des Mittelalters*, München, 1984.

- Parshall, Peter (ed.), *The Woodcut in Fifteenth-Century Europe* (Studies in the History of Art Series), New Haven, Ed. Yale University Press, 2009.
- Parshall, Peter et al., *Origins of European Printmaking: Fifteenth-Century Woodcuts and Their Public*, New Haven, Ed. Yale University Press, 2005.
- Parshall, Peter, Schoch, Rainer, *Die Anfänge der europäischen Druckgraphik, Holzschnitte des 15. Jahrhunderts und ihr Gebrauch*, Nürnberg, Ed. Germanisches Nationalmuseum, 2005.
- Peter Rück, Martin Borghardt (eds.), *Rationalisierung der Buchherstellung im Mittelalter und in der frühen Neuzeit : Ergebnisse eines Buchgeschichtlichen Seminars, Wolfenbüttel, 12. - 14. November 1990*, Inst. für Historische Hilfswiss., 1994.
- Pollard, Alfred W., *Fine Books*, London, Methuen & co., ltd., 1912.
- Roberts, William, *Printers' Marks. A Chapter in the History of Typography*, Ed. G. Bell, Londra, 1893.
- Schatz, Elena-Maria, Stoica, Robertina, *Catalogul colectiv al incunabilelor din România*, CIMEC - Institutul de Memorie Culturală, 2007.
- Schreiber, Wilhelm Ludwig, *Handbuch der Holz- und Metallschnitte des XV. Jahrhunderts = Manuel de l'amateur de la gravure sur bois et sur metal au XVe siècle*, repr., Stuttgart (u. a.), Ed. Hiersemann (u. a.), 1969-1976.
- Sigismund Jako, Radu Manolescu, *Scrierea latină în Evul mediu*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1971.
- Simionescu, Dan, Buluță, Gheorghe, *Pagini din istoria cărții românești*, Ed. Ion Creanga, București, 1981.
- Stolz, Michael, Mettauer, Adrian (eds.), *Buchkultur im Mittelalter. Schrift - Bild - Kommunikation*, Walter de Gruyter Berlin New York, 2006.
- Thomson, S. Harrison, *Latin Bookhands of the Later Middle Ages (1100 - 1500)*, Cambridge, 1969.
- Tomescu, Mircea, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București, 1968.
- Vătășianu, Virgil, *Istoria Artei Europene*, București, Ed. Meridiane, 1972.
- Vătășianu, Virgil, *Metodica cercetării în istoria artei*, Ed. Meridiane, București, 1974.
- Wagner, Bettina, Reed, Marcia (eds.), *Early Printed Books as Material Objects. Proceedings of the Conference Organized by the IFLA Rare Books and Manuscripts Section Munich, 19-21 August 2009*, Walter de Gruyter, 2010.
- Walther, Ingo F., Wolf, Norbet, *Masterpieces of illumination. The world's most famous illuminated manuscripts 400 to 1600*, Koln, 2001.

- Wattenbach, Wilhelm, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Graz, 1958.
- Weekes, Ursula, *Early engravers and their public, 1450-1500*, Turnhout, Ed. Brepols, 2004.
- Weijers, Olga, *Vocabulaire du livre et de l'écriture au moyen âge. Actes de la table ronde Paris 24-26 septembre 1987*, Brepols, Turnhout, 1989.
- William Andrew Chatto, *Wood Engraving, Its History and Practice*, 1844.
- Wolf, Hans-Jürgen, *Geschichte der Druckpressen*, Frankfurt/Main, Ed. Interprint, 1974.
- Zerdoun Bat-Yehouda, Monique (ed.), *Le Papier au Moyen Âge: Histoire et Techniques*, Brepols, Turnhout, 1999.

Studii de specialitate; Articole în periodice și ediții

- Arlinghaus, Franz-Josef, *Rituelle und referentielle Verwendung von Schrift. Textgebrauch im spätmittelalterlichen Köln*, în „Frühmittelalterliche Studien”, 38, 2004, p. 393-413.
- Binder, Pavel, *Incunabule păstrate în bibliotecile documentare din sud-estul Transilvaniei*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, serie nouă, XII, 1972, p. 169-187.
- Borsa Gedeon, *A hazai könyvnyomtatás megalapítása*, în „Magyar Könyvszemle”, 105(1989), p. 338–354.
- Domșa, Ioan, *Incunabulele Bibliotecii Filialei din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România*, în: „Studii și cercetări de documentare și bibliologie”. Serie nouă, IX, 1967, iun.-sept., nr. 2-3, p. 343-347.
- Domșa, Ioan, *Incunabulele bibliotecii Filialei din Cluj a Academiei R.S.R.*, în „Studii și cercetări de documentare și bibliologie”, 1967, nr. 2-3.
- Elena-Maria Schatz, *Cronica de la Nurnberg (1493), expresie definitorie a umanismului german*, în „Revista română de istorie a cărții”, An /11-IV- Nr. 3/4, p. 65-78.
- Gebhardt, Walter, *Nürnberg macht Druck! Von der Medienhochburg zum Printzentrum* în Marion Voigt (ed): *Lust auf Bücher. Nürnberg für Leser*, Nürnberg, 2005. p. 11-43.
- Gerhardt, Claus W., *Wie haben Ratdolt und Callierge Ende des 15. Jahrhunderts in Venedig ihre Drucke mit Blattgold hergestellt?*, în „Gutenberg Jahrbuch”, 59 (1984), p. 145-150.
- Goldfinch, John, *Incunabula cataloguing at the end of the twentieth century: the uses of new technology*, în „Bibliothek und Wissenschaft”, 29, 1996, p. 163-171.
- Ionescu, Marius, *Despre Incunabule*, în Vox Libri, Nr. 1 (18)- 2011, p. 9-16.

- Ionescu, Marius, *Incunabule aflate în patrimoniul Bibliotecii Academiei Române - Filiala Cluj-Napoca* în „Vox Libri”, Nr. 1 (26) – 2013, p. 20-22.
- Ionescu, Marius, *Incunabule aflate în patrimoniul Bibliotecii Central Universitare din București și al Bibliotecii Academiei din Cluj-Napoca*, în „Vox Libri”, Nr. 4 (21) – 2011, p. 16-19.
- Karadja, Constantin I., *Despre edițiile din 1488 ale croniciei lui Iohannes de Thurocz*, extras din: Academia Română, Memoriile secțiunii istorice, seria III, tom.XVI, 1934, p. 35-44.
- Kirsch, Mona, *Eine neue Perspektive auf Hartmann Schedels „Buch der Chroniken und Geschichten“ –Weltchronistik an der Schwelle zwischen Mittelalter und Früher Neuzeit*, în „Concilium medii aevi”, 13, 2010, p. 85–115.
- Mittler, Elmar, *Gutenberg und die Folgen. Zur Entwicklung des Bücherpreises im 15. und 16. Jahrhundert*, în „Bibliothek und Wissenschaft”, 29, 1996, p. 5- 23.
- Monok István, *Towns and Book Culture in Hungary at the end of the Fifteenth Century and during the Sixteenth Century* în Benito Rial Costas (ed.) *Print Culture and Peripheries in Early Modern Europe. A Contribution to the History of Printing and the Book Trade in Small European and Spanish Cities*, Leiden, 2012, Brill (Library of the Written Brill, vol. 24; The Handpress World, vol. 18.) p. 171-200.
- Mușlea, Ion, *Date noi privitoare la cunoașterea bibliotecilor românești ale orașelor din Transilvania*, în: „Probleme de bibliologie”, vol. 2, București, 1967, p. 119-139.
- Neddermeyer, Uwe, *Lateinische und volkssprachliche Bücher im Zeitalter Gutenbergs*, în „Bibliothek und Wissenschaft”, 32, 1999, p. 84-111.
- Powitz, Gerhardt, *Datieren und Lokalisieren nach der Schrift*, în „Bibliothek und Wissenschaft”, 10, 1976, p. 124-139.
- Schatz, Elena-Maria, *Incunabulele din județul Mureș între lista lui Constantin Karadja și Catalogul colectiv al incunabulelor din Romania*, în „Libraria” I, Tîrgu Mureș, 2002, p. 64-70.
- Simonescu, Dan, *Cercetări românești despre incunabule. Incunabulele din Bibliotecile Republicii Socialiste Romania*, în “Probleme de bibliologie II”, București, 1967, p. 91-106.
- Thiel, Viktor, *Papiererzeugung und Papierhandel vornehmlich in den deutschen Landen von den ältesten Zeiten bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*, în „Archivalische Zeitschrift”, 3. Folge. VIII. Band., p. 121-151.
- Weijers, Olga, *Lexicography in the Middle Ages*, în „Viator”, 20, 1989. p.139-153.

Surse online

- Aubert, Eduardo H., Magnani, Eliana, Russo, Daniel, *Histoire du manuscrit médiéval, transmission des textes, des chants, compositions peintes et décors*, Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre [En ligne], 13, 2009, mis en ligne le 16 septembre 2009. <http://cem.revues.org/index11055.html> (consultat 15 aprilie 2013).
- Bibliotheca Augustana, Bibliotheca Germanica Frühneuhochdeutsche Literatur http://www.hs-augsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/d_saec15.html (consultat 15 februarie 2013).
- Catalogul colectiv al incunabilelor din România: <http://cimec.ro/scripts/Carte/incunabile/default.asp> (consultat 4 mai 2014).
- Catalogul incunabilelor din bibliotecile germane, portal Universitätsbibliothek Tübingen, Eberhard Karls Universität: <http://www.inka.uni-tuebingen.de/> (consultat 12 iunie 2012).
- Catalogul incunabilelor din Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, http://opac.lbs-braunschweig.gbv.de/DB=2/SET=2/TTL=1/START_WELCOME (consultat 7 februarie 2014).
- Catalogul incunabilelor din Universitäts- und Landesbibliothek Darmstadt, <http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/sammlung21> (consultat 20 martie 2014).
- Catalogul incunabilelor universității din Heidelberg <http://www.ub.uni-heidelberg.de/helios/digi/inkunabeln.html> (consultat 20 mai 2014).
- *Chronica Hungarorum*, ed. Augsburg 1488, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1143, <http://www.corvina.oszk.hu/corvinas-html/hub1inc1143.htm> (consultat 8 septembrie 2013).
- *Chronica Hungarorum*, ed. Brno, 1488, Praga, Národní knihovna České republiky, 41.C.49, http://www.manuscriptorium.com/apps/main/index.php?request=show_tei_digidoc&docId=set20070221_199_9&client (consultat 8 septembrie 2013).
- Dawn of Western Printing; Incunabula <http://www.ndl.go.jp/incunabula/e/index.html> (consultat 15 mai 2014).
- Incunabula Short Title Catalogue, <http://www.bl.uk/catalogues/istc/index.html> (consultat 15 mai 2013).

- Inkunabelkatalog der Bayerischen Staatsbibliothek München <http://inkunabeln.digitale-sammlungen.de/start.html> (consultat 27 aprilie 2014).
- Inkunabelzensus Österreich http://aleph.onb.ac.at/F?func=find-b&local_base=ink (consultat 14 ianuarie 2014).
- International Association of Paper Historians, <http://www.paperhistory.org/index.php> (consultat 4 martie 2014).
- Hartmann Schedel, *Liber chronicarum*, 1493, Bayerische Staatsbibliothek, Rar. 287, <http://www.wdl.org/en/item/4108/zoom/#group=1&page=1&zoom=0.4794&centerX=0.5000&centerY=0.6675> (consultat 4 august 2013).
- Repertoriul caracterelor tipografice din epoca incunabilelor <http://tw.staatsbibliothek-berlin.de/html/index.xql> (consultat 20 mai 2014).

Union Catalogue of Incunabula Database / Gesamtkatalog der Wiegendrucke
<http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/GWEN.xhtml>